

R. VÁRKONYI ÁGNES**BOCSKAI, A KÖZÉP-EURÓPAI REALISTA**

„Bocskai István, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme, a széke-lyek grófja” a hajdúkat, a „föld terheinek” is nevezett elvadult katonanépet letelepítő levelében a Nap mindent megvilágító erejére hivatkozik. Az ég és a föld egységének gondolatában a világmindenséget egyetemes „ragyogó gépezet”-nek nevezi, miként majd röpké két és félszáz év múltán az Univerzum Madách Imre látomásában is jelen van. S olvasva tovább Bocskai sorait, a felvilágosodás közép-európai szókinszén iskolázott elme alig hihet a szemének: Isten a „győzelmes Méltányosságot és Igazságot, mint a hajnal ragyogó fényét, mint a Nap vakító tündöklését mindenki szeme elé helyezte, és az igazakat a börtönből a szabadba, a sötétségből a világosságra és a rabságból az örök szabadságra juttatja.”¹ Jobban belegondolva természetesen: Bocskai Prágában, Rudolf császár udvarában, ebben a tudományok és művészetek közép-európai udvarában nyilván ismerte Kopernikusz elméletét és talán társalgott Keplerrel is. Valójában viszont a valóság sűrű homályba borult, mert a hálás utókor, különböző szemlélet, és változó párt-követelmények szerint – Bocskait saját érdekei szerint próbálta megformálni, a pillanatnyi politikai vágyak pozitív és negatív előjeleivel magyarázni az ily módon megmagyarázhatatlant.

Szabadságharca négyszázadik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakot az a tiszta szándék vezeti, hogy a tudomány szigorával és szeretetével – kölcsönkérve a Bocskai-kortárs Bacon (1561–1626) kifejezését – „megudvarolja az igazságot.” A nyitó előadás feladata nem lehet több, mint hogy – a kor fejedelmi intrádáihoz igazodva, – felvezessen néhány gondolatot. Előadásomban tehát ismertetem a meghatározó régi történetírói véleményeket, hogy meghúzzuk tanácskozásunk startvonalát, jelezzük történetírásunk hagyományait, ahonnan tovább léphetünk, ahonnan átvehetjük a szellemi stafétabotot. Majd ebből kiindulva a realista politika és a közép-európai politika zsinórján vázolom Bocskai fellépésének néhány jellegzetességét. Közös megbeszélésre, vitára, sőt további kutatásra ajánlok néhány gondolatot, meglátást, nyitott kérdést. Valójában azt szeretném, ha közelebb kerülnénk a nehezen megfogalmazható jelenséghez, amit mi, könnyelmű historikusok, kudarcaink ellenére is küzdve a mulandósággal és korunk felhőtlen feledésével, századunk, a 21. század értelmében is a személyiség történelmi jelentőségének nevezünk.

Tizenkét lektor vizsgálatának tervezte alávetni a hatalom Benda Kálmán Bocskai-életrajzát 1954-ben. Két évvel azelőtt, 1952-ben ennek ötezer példány-

¹ Bocskai István hajdútelepítő levele, Korpona, 1605, december 12. Benda Kálmán (1955. kiad.): *A Bocskai szabadságharc*. Budapest. 124–125.

ban megjelent és szétkapkodott példányai maradékát akkor hirtelen bevonta és bezúzatta a hatalom, és a könyv szerkesztőjét sürgősen elbocsátották, de 1954-ben a felkelés kirobbanásának háromszázötvenedik évfordulója szerencsésen egybeesett a politikai légkör enyhülésével, s a hatalom a mű új kiadására szánta el magát. „Tizenkét lektorral”, nehogy Bocskai nemzeti összefogás programja – a bezúrást elrendelő vád szerint – összefogásra ösztönözze a munkásosztályt a bankárokkal és az arisztokratákkal, akik az akkori Magyarországon már nem is léteztek, mert „disszidensek” lettek, vagy segédmunkás, kocsis, lóistálló takarító álsruháiban, esetleg fordítóként keresték a kenyerüket.² Nehéz szabadulni azonban a gondolattól, hogy a mű új kiadását, akkor 1954-ben, Szekfű Gyula javasolta, vagy sugallta. Bár erre egyelőre semmi konkrét dokumentumot nem ismerünk. Bizonyos viszont, hogy Szekfűt szinte szenvedélyesen foglalkoztatta Bocskai személye, és egészen eredeti véleményt alakított ki róla.

Szekfű akkoriban sehol nem emlegetett, s azóta el is felejtett felfogásáról az én generációm (talán mert még ez a generáció Bocskai-egyensapkában járt középiskolába) sokat vitatkozott egymás között. Különös volt ugyanis olvasni – azokban az 50-es években, amikor a Hóman-Szekfű katalóguscéduláján a könyvtárakban kettős Z (ZZ) jelezte, hogy tiltott olvasmány, de a könyvtáros fiúk, akik többnyire az egyetemre fel nem vett „osztályidegenek” voltak, füttyültek a tilalmakra, és kihozták nekünk a Magyar történet köteteit, – különös volt olvasni Szekfű tollából, hogy Bocskai „A Habsburg Magyarország első nagy realistája”, s azt, hogy Deák Ferenchez és Bismarckhoz hasonlatos: „Bocskay gondolkozása mitsem különbözött Deák Ferentől: okos kompromisszumokat kötni és ahhoz ragaszkodni.” Bocskai úgy magasabb rendű államférfi, hogy „a ’dolgot önmagát’ néző bismarcki magyar most kap először, Hunyadi Mátyás óta hatalmat kezébe...” Kiderül a szöveg-összefüggésből, hogy Szekfű a „realizmus” fogalmát kora fájdalmas Trianon-élményével áthatva értelmezte: Bocskai erdélyi koncepciója „lemondás Nagy-Magyarországról, visszavonulás, de ezt senki sem vethette Bocskay szemére, aki akkor az egyedüli alkotó magyar volt.” Sőt kortársainál „magasabbrendű államférfi.”³ Szekfű véleménye nyilván újszerűen hangzik. Szokatlan saját koncepciójához képest is, akár *A száműzött Rákóczi*, a *Három nemzedéket* vagy a *Bethlen Gábor* monográfiát lapozzuk át. Igaz, hogy akkor, az 1930-as évek elején jelentős kiadott forrásanyag és kiváló művek

² Meghurcolását részletesen ismerteti: Benda Kálmán (1993): *Utószó egy fél évszázad után*. In: Benda Kálmán: *Bocskai István*. Budapest. 183–197. Második kiadás (közben megjelent némi változtatással 1952-ben és 1955-ben) A tizenkét lektor különben elmaradt. Benda 1993-ban kiadott Bocskai-életrajzának szép méltatása: Kovács Sándor Iván (2004): *Benda Kálmán „Bocskaija” és a Bocskai kultusz*. HK, 117. 4. sz. 1273–1280.

³ Szekfű Gyula (1935): A XVI. század. In: Hóman Bálint, Szekfű Gyula (szerk.): *Magyar történet*. Budapest. III. k. 371, 381., 383., A felhasznált művek: Lencz Géza (1917): *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede*. Debrecen., Eckhart Ferenc (1933): *Bocskay és híveinek közjogi felfogása*. In: Károlyi Emlékkönyv. Budapest. Szekfű Trianon-élménye út át esszéjén: Szekfű Gyula (1925): *Az erdélyi kérdés*. Napkelet.

segítségével mélyedhetett el Bocskai korában. Károlyi Árpád (1853–1940) a pozitivizmus egyetemes színvonalú szemléletével a Staatsarchiv állagaiból is feltárt források alapján már három összetevőben rekonstruálta Bocskai történelmi tettét: a gazdasági érdek, a Habsburg Birodalom dinasztikus és pénzügyi válsága, főleg pedig a béke követelménye. Kimutatta azt is, hogy Istvánffy Miklós propalatinus pénzt és birtokot kért, amiért Illésházy István ellen a hamis ítéletlevelet kiállította. Ily módon Istvánffy alpári vádja, azt állítván, hogy Bocskait csak haszonlesés vezette, nem más mint a nagy tudású és tehetséges, de megkeseredett humanista történetíró önmagát mentő személyes bosszúja. Talán irígysége is, mivel Bocskai bebizonyította, hogy a hatalom elvtelen kiszolgálásával szemben lehetséges szuverén magyar politika is.⁴ Acsády Ignác (1845–1906) koncepciója szerint nagyformátumú politikus volt: „Bocskai államférfiúi szelleme ... méginkább megszilárdította azon eredeti véleményében, hogy az összes lehetőségek között az uralkodócsaláddal való békés megegyezés nyújtja a legtöbb előnyt a magyarságnak. Soha sem volt loyálisabb forradalmár, mint ő; sohasem volt igazoltabb fölkelés, mint az övé, és sohasem ragaszkodott mozgalom ... a törvényes megoldáshoz, a békés kiegyezéshez, mint az övé.”⁵

Minden előzmény ellenére a Szekfű helyenként szépirodalmi erővel vázolt „realista Bocskai” képe nem ment át a köztudatba. Később is a magyar történelem folyamatait vizsgálva Bocskai személye sokat foglalkoztatta Szekfűt, hatott rá Eckhart Ferenc munkája is. Az 1920-as években Bocskai politikáját még csak annyiban látta reálisnak, hogy felismerte, az adott viszonyok között Erdély nem egyesíthető az országgal, különállása szükségszerű. Tévedett viszont Bocskai – vélte Szekfű, – hogy Erdélynek „a magyar nemzetiség fenntartásában, megvédésében oroszlanrészt szánt.” Benda könyve megírása előtt még megróttta, hogy túlértékeli Erdély és részben Bocskai történelmi jelentőségét. Átnézve viszont az elkészült kéziratot, mint szerkesztő csak néhány kiegészítést kért. Szó nélkül elfogadta a könyv állításait: „*A magyar szabadság volt tehát harcának célja... a legalsó társadalmi rétegekhez fordult ... Fölkelése történelmi szükségszerűség volt, ahogy Erdély önállósága is.*”⁶

Benda Kálmán oldott hangvételű Bocskai-életrajza olvasmányos stílusával nagy közönségsikert aratott. Zádor Anna, a Franklin Társulat szerkesztője felkiáltással üdvözölte: „Végre egy történész, aki írni is tud!” Még nagyobb sikert aratott ez a viszontagságos sorsú Bocskai-életrajz 1952.-évi meghurcolásával,

⁴ Károlyi Árpád (1898): *Bocskai szerepe a magyar történetben. Akadémiai Értesítő*. Uő. (1907): *Bocskay és a bécsi béke. Századok* 1–19., Istvánffyról Uő. (1883): *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest. 122–127., Istvánffy Bocskait elítélő sokat idézett véleményét legutóbb említette: Nagy László (1981): *Bocskai István a hadak élén*. Budapest. 224.

⁵ Acsády Ignác (1897): *Bocskay István fölkelése*. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. V. k. 607.

⁶ Szekfű Gyula (1929/1983): *Bethlen Gábor*. A bevezető tanulmányt írta: Pamlényi Ervin. Helikon Kiadó. Budapest. 44., Benda Kálmán (1993): 126–127., 184–185.

mert felkeltette az érdeklődést, ösztönözte a további kutatásokat, és felerősítette a szándékot a tudomány öntörvényű belső fejlődésével Bocskai és kora eddig ismeretlen rétegeinek feltárására. Nagy László forrásfeltárása évszázados véleményyt döntött meg Bocskai török politikájáról, és kidolgozta a szabadságharc katonai történetét. A hajdúk származásáról, szociális összetételéről a régi mítoszokkal szemben Szabó István, Dankó Imre és Rácz István tanulmányai és monográfiái mutatták ki a valóság tényeit.⁷ Makkai László pedig az 1985-ben megjelent Magyarország története III. kötetében minden addiginál részletesebben illesztette be a Bocskai szabadságharcot a tizenöt éves háború Királyi Magyarországnak és az Erdélyi Fejedelemségnek történetébe. Először világított rá Bocskai török összeköttetéseit ellensúlyozó nemzetközi kapcsolataira a keresztény hatalmakkal, és a szomszéd országokkal tervezett szövetségére. Kimutatta a konföderáció németalföldi és svájci eredetét, és utalt megvalósításának közép-európai nehézségeire. Kéziratának műhelyvitáján elfogadást nyert az a felismerése, hogy Bocskai „a magyar rendiség társadalmi bázisának mérsékelt kiszélesítésére törekedett.”⁸

Azóta a korszak története a források, szempontok, hangsúlyok tekintetében teljesen megújult. A vizsgálatok körébe olyan új források, új területek kerültek, mint a török államiratok, a szultánokat tájékoztató nagyvezíri jelentések (telhîş), Bocskai levelei, a budai pasa levelei, a külföldi hatalmak diplomáciai jelentései, a klíma és a környezet története, az alaposabban kidolgozott úgynevezett „hadügyi forradalom”, vagyis a hadviselés, a háborúk átalakulása, a tizenöt éves háború és diplomáciája, a Báthory-család politikája, a nemzetközi propaganda, Rudolf udvara, a cseh a magyar, a lengyel kereskedelmi érdekeltségek, a Habsburg-török viszony és az új, a toposzokkal, szimbólumokkal számoló szövegkritika. Külföldi⁹ és hazai szerzők¹⁰ eredményei új összefüggésekben világít-

⁷ Szabó István (1956): *A hajdúság kialakulása*. Debrecen., Dankó Imre (1969): *A hajdúság eredete*. In: *A hajdúk a magyar történelemben I*. Debrecen, 1969. Ugyanitt: Benda Kálmán (1969): *A Bocskai kori hajdúság összetétele*, Nagy László (1969) *A hajdúk a Bocskai szabadságharcban*., Rácz István (1969): *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen.

⁸ Makkai László (1984): *A Bocskai felkelés* In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686. III/1* Budapest. 709–764., Uő.: *Bocskai és európai kortársai. Történelmi Szemle*. 1974. 4. sz. Korszak hadtörténeti és harcászati szempontokkal, a magyar főnemességnek a tizenöt éves háborúban a törökök ellen rendkívül aktív részvételét hangsúlyozva, az akkori hivatalos felfogással szembenálló felfogással: Nagy László (1984): *A Bocskai-szabadságharc*. In: *Magyarország hadtörténete*. Budapest. 238–251

⁹ Evans, Robert W. J., (1973): *Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History 1576–1612*. Oxford., Vöclka, Karl (1983): *Matthias kontra Rudolf. Zur politischen Propaganda in der Zeit der Bruderzwistes. Zeitschrift für historische Forschung* 10 sz. 341–351., Nehring, Karl (1986): *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609) Századok*., Finkel, Caroline (1888): *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns*. In: Hungary. 1593–1606. Wien., Niederkorn, Jean Paul (1993): *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II (1593–1606)*. Wien.

ják meg Bocskai személyiségét, szabadságharcát és politikáját. Annak ellenére, hogy az elmúlt két évtizedben Bocskai kiesett a történeti kutatások köréből, és élnek tovább a régi leegyszerűsített „Habsburg-ellenes”, „török-barát”, „magyar rendi” sémák is, ma már egy új, sok vonatkozásban eddig ismeretlen Bocskai-kép tűnik elénk.

A realista magyar politika alig hihető, hogy rajtaütésszerű kisebb győzelemmel kezdődött: 1604 október 15-én mintegy hatezer rosszul felfegyverzett magyar hajdú megtámadta a felső-magyarországi császári főparancsnok, Giovanni Giacomo Barbiani di Belgiojoso generális előhadát. Bocskai István váradi kapitány kezdeményezésének az első látványos sikere, a kis hadi győzelem következményei alig felmérhetők. Röviden: megszakadtak a csődbe fulladó politikai kísérletek, kiút nyílt az általános válságból és a Habsburg Birodalom, a Királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és az oszmán hatalom kapcsolatában döntő fordulat következett be.

A Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget sújtó válság egyik közvetlen oka abból következett, hogy az ország pusztító álló háború színtere lett. A több mint egy évtizede a török ellen nagy reményekkel indult nemzetközi háborút a szövetséges keresztény hatalmak elvesztették, de nem tudták befejezni. Az 1603-as esztendő az általános válság elmélyülésének ideje. Kudarcba fulladt Buda harmadik ostroma is. Európát most kezdték megráznai a változással járó pénz-

¹⁰ Csonka Ferenc–Szakály Ferenc (1988, szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lala Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11.* A latin szövegrészeket fordította: Benda Kálmán és Csonka Ferenc. A bevezetőt Szakály Ferenc írta. Budapest. 5–56., Bayerle Gusztáv (1991, kiad.): *The Hungarian letters of Ali pasha of Buda 1604–1616.* Budapest., Benda Kálmán (1992, szerk.): *Bocskai István levelek.* Európa Kiadó–Kriterion Kiadó. Budapest., Galavics Géza (1986): *„Kössünk kardot az pogány ellen.”* Budapest., Fodor Pál (1991): *Magyarország és a török hódítás.* Budapest., Tóth István György (1992): *Három ország egy haza.* Budapest., Hopp Lajos (1992): *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar lengyel hagyományban.* Budapest., Sahin-Tóth Péter (1993): *A francia politika és a Bocskai felkelés.* In: Glatz Ferenc (szerk.) *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán nyolcvanadik születésnapjára.* Budapest. 123–131., Hegyi Klára (1995): *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest., Péter Katalin (1995): *Haza és nemzet az ország három részre hullott állapota idején.* In: Péter Katalin (1995): *Papok és nemesek Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadban.* Budapest., Uő: *Az 1608 évi vallásügyi törvény és a jobbágyság szabad vallásgyakorlata.* In: 129–151., Szakály Ferenc (1995): *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a magyar polgárosodás kérdéséhez.* Budapest., Geccsényi Lajos (1995): *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Századok. 767–790., Pálffy Géza (1995): A katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században.* Győr., Ágoston Gábor (1995): *Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle. 1995., Szabó Péter (1997): Az Erdélyi Fejedelemség.* Budapest. (Tudomány Egyetem sorozat.), Horn Ildikó (2002): *Báthory András.* Budapest., Papp Sándor (2001): *Török-magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben.* In: Tüdös S. Kinga, Violetu Barbu (szerk.): *Historia manet. Demény Lajos Emlékkönyv.* Bukarest. 119–135. Jelentős új anyaggal: ifj. Barta János–Papp Klára (2004, szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* Budapest.

ügyi- és agrárválság hullámai és elérve Közép-Európát, keleti térségein még inkább felerősítették a sajátos gondokat, a patthelyzetbe jutott oszmán-keresztény háború, a kiürült kincstár feltöltésére erőszakos módszerekkel kísérletező központi hatalom, az ellátatlan katonaság, a Casa Austriaca dinasztikus krízisének, az Erdélyi Fejedelemség uralmi vákuumának, és a török legyőzésébe vetett remények összeomlásának következményeit.¹¹

A Habsburg Birodalomban a családi belső feszültségekből kibontakozott dinasztikus válság általános politikai katasztrófa szélére vitte a Birodalmat. Prágában II. Rudolf császár létrehozta Közép-Európa páratlan tudományos és művészeti központját, de a kormányzásra, a realitások felmérésére képtelennek bizonyult. Művészeivel önmaga képét a török hatalmat legyőző hősnek alkottatta meg. Festmények, szobrok, érmek ábrázolták a császárt, mint az oszmán birodalmat megsemmisítő uralkodót.¹² Csakhogy a győzelem késett, a török nincs legyőzve. Saját elérhetetlen dicsőségének művészi alkotásai fogságában Rudolf császár egyre inkább belebonyolódott kalandos terveibe. Folytatná a háborút, mivel a perzsa sah is hadat üzent 1603 nyarán a kereszténység ellenségének, de az óriási távolságok miatt érdemi kapcsolatokról még álmodozni sem lehet. Magyarországot bekebelezné a Birodalomba, de a Királyság főméltóságait, általában a magyarokat tanácsosai a központi döntést hozó testületekbe nem fogadják be. Küszöbön a prágai Castelli és Werthemann bankház csődje, s a Birodalom üres kincstárán nem segít gróf Illésházy István és mások koncepciók perekké elkobzott vagyona sem. Rudolf protestáns tanácsosait katolikusokra cserélve újabb segítségért fordulna a Szentszékhez. Csakhogy VIII. Kelemen pápa minden igyekezete a török elleni háború folytatása érdekében meddő maradt.¹³ A dinasztiaán belül Mátyás főherceg kívánja átvenni a hatalmat, de hiányzik hozzá a hatalmi erő. A Királyságban a pozsonyi országgyűlés törvényei közé a király utólag betold a protestánsok üldözését igazoló törvénycikket, s ezzel újabb válságba taszítja az országot. A kortársi híradások a senki földjévé lett ország viszonyairól tudósítanak: kifosztott városok, pusztuló vármegyék, egymásnak ugrasztott felekezetek, rablásra utalt, éhségtől örült katonák, menekülő falvak, tehetetlen parancsnokok, fegyverrel elfoglalt templomok, üldözött protestánsok, szétszórt gyülekezetek. Erdélyben megjelentek a császári biztosok, hogy a fejedelmi hatalom hiányát szenvedő ország maradék javait is összeszedjék, és Giorgio Basta (1544–1607) tábornagy, a korabeli Európa képzett hadtudósa, kíméletlen katonai módszerekkel kívánt „rendet teremteni,” vagyis hozzáférni Erdély rejtett tartalék erejéhez. Eluralkodott az önkény; a kolozsvári országgyű-

¹¹ Nagy László (1982): *Erdély és a tizeötéves háború Századok*. 639–688., Vries, Jan De (1976): *The Economy of Europe in an Age of Crisis*. University Press. Cambridge., Várkonyi Gábor (2003): *Angol békekötvetítők és a lenygel-török tárgyalások a tizenötéves háború időszakában (1593–1598)*. Aetas, 44–62.

¹² Vocelka, Karl (1983)., Galavics Géza (1986): 32–42.

¹³ Tusor Péter (2004): *A barokk pápaság*. Budapest. 31–32.

lést vérengzés gyalázta meg, és a határtalan hadisarc ország minden értékét elvitte. A demográfiai vizsgálatok szerint a hosszú török háború okozott végzetes veszteséget a népesség számában. Falvak, városok, főurak, vármegyék, várkapitányok és hajdúcsapatok szorultak be a reménytelen önvédelem szekértáborába, és mindenki harcolt mindenkivel. Ezerfejű szörny lett immáron a pusztá életet fenyegető ellenség: janicsár és tatár, török katona, birodalmi zsoldos, magyar hajdú, császári önkény, éhség, járvány, bandákba verődött közönséges rablócsoporthoz és a törvénytől való féltés.¹⁴

Az elmúlt évtizedekben sok vita folyt róla, hogy miként alakulhat ki a rendi társadalom szerkezetében élő ország viszonyai között nemzeti összefogás. Érdekes megfigyelni, hogy a fenyegetettség, az életveszedelem, a pusztulás, a súlyos helyzet nemcsak a belső ellentéteket élezi ki, hanem összefogást, szolidaritást teremt a társadalom különböző helyzetű rétegei között. 1604 elején, amikor Bocskai István a két éves prágai „tisztességes fogságból” hazakerült, szűkebb pátriájában a Partiumban, miként a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben is, polgárháborús viszonyok uralkodtak.

A hajdúfelkeléssel indult támadásból rövid idő alatt kibontakozó országos megmozdulás már Bocskai szervezőkészségének, bizonyos előkészítésnek a következménye. Megnyitotta kapuit önként, vagy a fegyverek hatalmának engedve Debrecen, Kassa, Lőcse és átadták kulcsaikat a bányavárosok. Csatlakoztak a várak magyar őrségei, a felső magyarországi vármegyék, és a főúri elit tekintélyes tagjai: Rákóczi Zsigmond (1544–1608), Homonnai Drugeth Bálint (1577–1607), a gazdag Mágócsy Ferenc (1580–1611), és hazajött a fejvesztés elől Lengyelországba menekült Illésházy István (1541–1609). A Királyság nagy része az 1604–1605-i téli hadjáratral Bocskai hatalma alá került. Miután Bocskai visszaadta a székelyek szabadságát, csatlakozott Erdély, a marosszeredai országgyűlés Erdély fejedelmévé, a szerencsi országgyűlés Magyarország fejedelmévé választotta. Szövetséget kötött a moldvai és a havasalföldi vajdákkal, a török portával és kiáltványban fordult a keresztény Európához. Letelepíti a hajdúkat, és sikeres béketárgyalásokat folytat a Habsburg uralkodóval. Vagyis a felkelésből kibontakozott országos szabadságharc jelentős sikereket ért el. Mármost a kérdés az, hogy amit Bocskai rövid két esztendő alatt megvalósított, mennyiben nevezhető realista politika eredményének?

Miként többször is kifejtettem, a realista politika legfőbb ismérve a folytathatóság. Rövid sikerek és kudarcok ellenében a hosszú távra érvényes kezdeményezés, program, próbálkozás. Érdekes megvizsgálni ebből a szempontból Bocskai politikai felkészültségét és néhány eredményét.

¹⁴ A szabad hajdúk török területen is dúló rablásairól változatos források alapján, továbbá „az idegen zsoldosok gyakorta több kárt okoztak a helyi lakosságnak, mint az ellenségnek.” Szakály Ferenc (1988): 16–18., 22., Új anyaggal: Nagy László–Nyakas Miklós (2001): *Hajdútisztesség tüköre*, Hajdúböszörmény.

Államférfiúi habitusa zaklatott korának csaknem minden végletes politikáját végigpróbálva alakult ki. Ütközőzónában született, a Partiumban, a keresztény és az oszmán világ, a Királyság és a Fejedelemség határvidékén, de kapcsolataival az egész Magyarországot behálózó család fiaként; édesanyja Sulyok Krisztina, a királyi főkamrás Sulyok Balázs három híres leányának egyike, (a másik leány Dobó István felesége, a harmadik Balassi Bálint édesanyja.). Különösen fontos, hogy a család már elindult az értelmiségi képzettséget kívánó állami adminisztrációt ellátó pályán. Bocskai István, a család hatodik gyermeke 19 éves koráig Bécsben és Prágában a császári udvarban nevelkedett református vallásban, a magas képzettségű, „udvarképes”, vagyis a kormányzásra a kor tudományos színvonalán szakszerűen felkészült elit politikai és műveltségi eszményei szerint.¹⁵ Amint hazatért, a Fejedelemség tanácsosa lett, Báthory Zsigmond (1572–1613) nevelője, tanácsosa, a belső családi hatalmi küzdelemben Zsigmond fejedelem határozott támasza, a kirobbanó török háborúban a Habsburg császárral és a magyar királlyal kötött szövetség szigorú, sőt kérlelhetetlen képviselője. Levelez Rudolf császárral, tanácsokat ad Bastának, tárgyal Mihály vajdával és Germanico Malaspina pápai nunciussal, okos tájékoztatást ad Johannes Barvitiussal császári tanácsosnak, a császári titkos tanács titkárának. Majd politikai fordulat következett: amint írta, „megsebhett lelkiesmérettel”¹⁶ kezdett gyakorlati politikát. Nehezen kiismerhetőt. Látszólag csupa ellentmondás. Kapcsolatot tartott a császári szolgálatban álló hajdúkkal, és a Királyság főuraival, a prágai Titkos Tanács néhány tagjával, Mátyás főherceggel, a széke-lyekkel és a fej- és jószágvesztésre ítélt Illésházy Istvánnal, a török pasákkal és az oszmán hatalom alá menekült erdélyi bujdosókkal. Valójában tájékozódás, útkereső óvatosság jellemzi. Korábban is. Sokat elárulnak önálló ítéletéről 1699. november 7-én Bastának papírra vetett sorai Mihály vajdával és Báthory András bíboros erdélyi fejedelemmel kapcsolatban Kolozsvári táborából: „itt a helyszí-

¹⁵ A fő- és köznemesség műveltségét, értelmiségi felkészültségét új szempontok szerint tárgyaló konferenciák anyaga: Zombori István (1984, szerk.): *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szeged., Zombori István (1988, szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szeged. Újabban a képzett, jogtudó, az adminisztrációhoz, pénzügyekhez értő magyar társadalmi rétegre vonatkozó irodalmat is összefoglalva és új kutatásokkal tovább gazdagítva: Gecsényi Lajos (1993): *A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században*. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar századok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 100–113. Bocskai társadalmi habitusának pontos meghatározásával ugyan még adós a magyar történetírás, de aligha nevezhető „felkapaszkodott nagyúr”-nak. Vö: Pálffy Géza (2000): *A tizenhatodik század története*. Magyar századok. Szvák Gyula (szerk.) Budapest. 51. Érdekes, hogy a kifejezést Szekfü a Bocskai jellemzés költői lendületében a bécsi tanácsosokra alkalmazva használja: Bocskai „Aki végig koptatta a Hradcsin tekervényes lépcsőit és folyosóit, aki dús lakomákon, melyek felemésztették egész falvainak jövedelmét, végigette az alacsony sorból felkapaszkodott, de barokk méltóságba szívesen burkolódzó titkos tanácsosokat...” Szekfü Gyula (1935): 371.

¹⁶ A szövegösszefüggés alapján a vallásüldözésre értette: „Hitünket hogy háborgatták, siralmas szemmel és megsebhett lelkiesmérettel mi magunk láttuk.” Benda Kálmán (1992, szerk.) 132.

nen látom és hallom, hogy az emberek véleménye eltér.”¹⁷ A többlet, hogy szélesebb látókörű, óvatosabb, és világosan tudja, mit akar. Politikai programja egyértelmű: a régmúlt és a közelmúlt tapasztalatai megkövetelik, hogy hagyjanak fel a belső ellenségeskedéssel, a vallási harcokkal, legyen belső béke és egység, szolgálja mindenki a közérdeket és teremtsék meg az erőt, a körülményeket, hogy mindez meg is valósulhasson.

Az újabb kutatások egyértelműen bizonyítják: a felkelés nem spontán módon, mintegy véletlenül robbant ki. Széleskörű szervezkedés előzte meg. Nem tudjuk ugyan biztosan, hogy voltak-e, és milyen kapcsolatai Bocskainak a pozsonyi országgyűléssel (1604. február 3 – május 1.) a gálszécsi részgyűléssel (szeptember 8.)? Mennyiben volt hatással döntésére a törökök térfoglalása, mivel szeptember folyamán a császári zsoldosok egymás után feladták Pestet, Vácot és Hatvant, és ugyanekkor kivonultak Erdélyből. Nehezen képzelhető el, hogy az álmosdi győzelem másnapján, október 16.-án Debrecen előzetes tárgyalások nélkül fogadja Bocskait hajdúival. Bizonyos, a kis hadisikert az oszgyáni és edelényi súlyos vereségek követték, mégis a kibontakozó szabadságharc következtében lavinaszerű változás következett be. Melyek voltak ezek a változások?

Rövid két év alatt Bocskai hatékony önálló magyar politikát alakított ki, mégpedig úgy, hogy létrehozta az országos politika intézményes törvényes társadalmi alapjait. Legitimálta személyes hatalmát. Sokan bírálták, hogy az erdélyi fejedelmi méltóság mellé miért vette fel a Magyarország fejedelme címet is. Formális, hatalmat kifejező, legális státus nélkül a Habsburg-kormányzat körében neve „pártos”, „rebellis”, Európa országai pedig nem állnak vele szóba, holott az újabb kutatások megdöntötték a régi véleményt, hogy nemzetközileg teljes elszigeteltségben vívta volna magános harcát. Bécsben és Prágában eltöltött évei alatt megtanulta Bocskai, hogy a hatalom megtestesítője, kifejezője az udvar. Kedvezőtlen körülményei ellenére, amint Kassa megnyitotta kapuját (1604. október 30.) azonnal fejedelmi udvart hozott létre, s ezzel megteremtette uralmának politikai központját. Kassához a béketárgyalások során is következetesen ragaszkodott.¹⁸ Realista volt, nem a „Habsburgok”-at akarta legyőzni, miként néhány, a valóságtól messze kalandozó történetíró véli még ma is. Korszerű értékekért szállt harcba, az országért, az önálló magyar politikáért fogott fegyvert. A Magyar Királyság hagyományai jegyében az alkotmány folyamatoságát kívánta biztosítani, s tudta, hogy ez csak korszerűsítéssel lehetséges. Az újítások legitimációs kereteit teremtette meg, amikor országgyűléseket hívott össze. Az országgyűléseken teret adott az ellenvéleményeknek s ezzel többnyire

¹⁷ Bocskai Bastának, Kolozsvári tábor, 1599. november 7. i. m. 44. Szabó Péter hívta fel rá a figyelmem, ezúton köszönöm.

¹⁸ Benda Kálmán (1987): *Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.), Székely Júlia (munkatárs): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest. 158-165. Jozef Duchoň (2004): *Kassa a Bocskai felkelés küszöbén* – Papp Klára (2004): *Bocskai kassai fejedelmi udvara*. Mindkét tanulmány In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” 105-146.

le is szerelte azokat. Lényegében pedig érvényesíti, törvénybe foglalja a reformokról, jelentős újításokról hozott döntéseit. (1604. november 12. – részgyűlés Kassán, 1605. február 21. – marosszeredai országgyűlés, április 20. – szerencsi országgyűlés, május 8. – marosvásárhelyi országgyűlés, szeptember 14. – fejedelembektató medgyesi országgyűlés, november 24. – 1606 január 9. – korponai országgyűlés, április 4. – kolozsvári országgyűlés, április 16. – kassai országgyűlés.). Döntései és reformjai a belső viszonyok stabilizálását szolgálták, az érdekegyeztetés nehéz útján. Az országgyűlések ma ismert iratanyaga, a portai, a bécsi és a prágai tárgyalásokra küldött követek instrukciói, a régebben ismert és újabban feltárt háromszáz levelével együtt, közöttük az újabban kiadott levélváltása Ali budai pasával, és a kortársi vélemények bizonyítják különleges diplomáciai készségét, a Prágától a török végekig terjedő térség változatos körülményeihez alkalmazkodó politikai kultúráját. Legfőbb eredménye volt, hogy érvényesítette az ország elsődleges érdekét, elérte, hogy lezárják az elvesztett Habsburg-török háborút, és hosszú távú érvényességgel meghatározta az önálló magyar politika irányvonalát. Felismerte, hogy az ország megmaradásának alapvető követelménye a különböző politikai, társadalmi csoportok és rétegek, s – ami ezzel sokszor egybeesett, máskor keresztezte egymást – a különböző egyházak között megteremteni az érdekazonosság egyensúlyát. Katonai erő kevés lett volna hozzá. A közös célok jó meghatározásával érte el, hogy a városok és a vármegyék, több mint tíz éves terhes háború, katonai pusztítások és kincstári kiszípolozások után, még hajlandók voltak anyagiakat áldozni a szabadságharc céljaira. A székelyeknek nemcsak hogy visszaadta szabadságukat, de végakarátában hagyta, mindenkor őrizték meg. A közös érdek az ország alkotmányának önálló államiságának biztosítása volt, s a gyakorlati megvalósítása nem ment könnyen. Bocskai és szűkebb köre heves harcokat is vívott a rendek némely csoportjával. A korponai országgyűlésen például a rendek egyszerűen nem fogadták el azt az előterjesztését, hogy aki a meghívottak közül az országgyűlésen nem jelent meg, annak birtokait kobozzák el.¹⁹ Az alkotmány megtartása értelmében hozott döntést a kassai országgyűlés a nádori tisztség betöltéséről, a Magyar Tanácsról, az ország védelméről, Bocskai birtokadományainak elismeréséről. A tradíciók biztosítása jegyében ragaszkodott Bocskai ahhoz, hogy amíg az országnak van megkoronázott királya, másik koronát nem fogad el. Tény, hogy a különben is megosztott országot nem kívánta tovább darabolni. Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának megerősítése miatt már kortársai és az utókor is sokat bírálta. Válasza úgy szólt, hogy a „magunk megmaradását” nézte, s hogy hosszú távon az ország egységének megvalósítására tekintett, arra többek között jellemző, hogy a kassai országgyűlés elrendelte a Királyság és a Fejedelemség kössön konföderációt egymással.

¹⁹ Károlyi Árpád (1899, szerk.) *Magyar Országgyűlési Emlékek (1605–1606)*. (MHH. III.o. MC) XI. kötet. Budapest. 496–504.

Országos jelentőségű, sőt történelmi kihatású eredménye volt, hogy rendezte a hajdúk szociális helyzetét. A szerencsi országgyűlésen a vármegyék követei a hajdúk korábbi rablásaiért bosszút akartak állni, a bűnösök kivégzését, megcsonkítását követelték, ami a korban szinte általános eljárás volt. Ezzel szemben Bocskai megakadályozott lehetőleg minden egyéni bosszút, tiltotta az öntörvénykezést, az utólagos büntetést. Már megkezdte a reguláris ezredek szervezését, hadserege főparancsnokának Homonnai Drugeth Bálintot nevezte ki, a hajdú ezredek főkapitányi tisztségére Rhédey Ferenc (?–1621) kapott megbízást.²⁰ Nyilvánvaló volt azonban, hogy rendes, fizetett állandó hadsereget a megcsonkított ország nem tud fenntartani. Az ütőképes hadsereg magvát Bocskai a hajdúkban látta, oly módon, hogy szabad földhöz juttatva őket, biztosítja a katonacsaládok megélhetését. A főrendek és a köznemesek elégtételt követelő szónokaival szemben jelentette ki, hogy a hajdúk: „abban a hazában, amelyért harcoltak, kiemelkedő megtiszteltetést, szabadságot és kiváltságot nyerjenek.” Mintegy 20 hajdú kapitányt hívott meg a kassai országgyűlésre, és ezzel lazított a rendiség merev keretein, sőt kaput nyitott az országgyűlés majdani modernizációjára.²¹ Döntést a korponai országgyűlés (1605. december 12.) hozott: 9254 hajdú vitézt Bocskai közös privilégiummal²² a kiváltságos rendbe emelt, és birtokain, a Királyság és a Fejedelemség határán hét, jobbágyokkal gyéren lakott, vagy puszta helységet bocsátott szabad letelepedésükre, s ezeket még két telepítése követte. A Nagykunság és a Körösök vidékéről származó, telküket vesztett jobbágyok, vagy nincstelen kisnemesek soraiból származó hajdúk közül mintegy 5–6000 család telepedett le, ami a korabeli családszerkezettel számolva összesen 25–30 ezer embert jelentett. Bocskai nem függetlenül más országokban is hasonló törekvésektől az ország „értékes katonaelemét megmentette a pusztulástól ... egy új szabadparaszti réteg fejlődésének vetette meg az alapját.”²³ Reálpolitikai döntés volt, mert pillanatnyilag elrendezte a legégetőbb kérdést, a hajdú ezredek adták a katonai biztosítékot a béketárgyalásokhoz, majd pedig már Bocskai halála után Mátyás főherceg húszezer hajdúval vonul Prágába, hogy Rudolf császárt lemondásra kényszerítse. Ily módon a hajdúvitézek részt vettek a dinasztikus válság megoldásában is.

A letelepített hajdúk jogainak érvényesítése újabb harcokkal, az érdekeket egyeztető keserves tárgyalásokkal járt, súlyos súrlódások között. Mégis a század folyamán az ország anyagi ereje és politikai lehetősége elégtelen lévén, hogy

²⁰ Hadi szabályzatairól, fegyelmezéséről, jobbágyvédő intézkedéseiről is: Nagy László (1985): „Megint főlzánt magyar világ van...” *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest. 123., 125–126., 180–181. passim.

²¹ Szekfű Gyula (1935) Makkai László (1984)

²² Szendrey István (1971): *Hajdúszabadságlevelek*. Debrecen. Névsoruk: Nyakas Miklós (2004): *Bocskai és a hajdúk*. In: „Nincsen nekünk több hazánk...”. 31–48.

²³ Rácz István (1969): 118. Vö. Varga János (1969): *Jobbágyrendszer a feudalizmus századaiban 1556–1765*. Budapest.

állandó, rendszeresen fizetett hadsereget hozzon létre, a hajdúvárosok beilleszkedtek az adott uralmi rendszerbe, fontos feladatokat láttak el. Később az oszmánok is elkövettek mindent, hogy a hajdúvárosokat magukhoz csatolják.²⁴ Az ország különböző területein a visszafoglaló nemzetközi háborúig, a 17. század folyamán mindvégig létesültek különböző hatalmi körök elhatárolásából újabb és újabb hajdú telepek, hajdúvárosok. Fejedelmek és földesurak fegyveres szolgálat fejében sűrűn adtak az utódoknak is biztosított szabadságot, a föld szabad használatától a személyes, a kereskedelmi szabadságon át a katonaközösségek önkormányzatáig. A térségben másutt is gyakorlattá vált, hogy szabad földhasználat és különböző kiváltságok ellenében kisebb-nagyobb társadalmi csoportok katonai, határvidéki szolgálatot látnak el. Ennek a struktúrának a kiváltságos rendben is érvényesült magasabb szintű, különböző enyhébb vagy szélsőséges formája, amikor a Habsburg Birodalom központi hatalma a magas tisztikar fizetését, ellátását birtokadományokkal, kereskedelmi monopóliumokkal, vagy a kincstári birtok bizonyos jövedelmeinek átengedésével biztosítja.

A vallási viszonyok rendezését a felkelés alapvető céljául szabták meg: ez a protestáns egyházak háborítatlan életét, a református és evangélikus városi rend, a végvári katonaság, a mezővárosi lakosság, a falvak és természetesen a nemesség vallásgyakorlatának biztosítását kívánta. Gyakorlatilag arról volt szó, hogy bár a felekezeti viszonyokról részletes felmérésekkel nem rendelkezünk, a Királyság és a Fejedelemség területén a lakosság mintegy 90%-a valamelyik protestáns egyházhoz tartozott.²⁵ A falvak, mezővárosok lakóinak lelki gondozását ellátó lelkészek, egyházi személyek felfogadását a főkegyúri jog alapján a földesúr szabtta meg, abba az uralkodó, a központi hatalom nem szólhatott bele. Ez a körülmény viszont a királyi városok, a kincstári, az egyházi és a katolikus földesurak birtokain élők helyzetét eleve meghatározta. A falvak és mezővárosok szabad vallásválasztásának biztosításával Bocskai fejedelem beleavatkozott a földesúr és jobbágya viszonyába, korlátozta a főkegyúri jogot. Nem volt elég az országgyűlés megegyezése, hanem a király szentesítését is megkívánta. Következésképpen az uralkodó és a rendek, másként fogalmazva a perszónálunió ellenére idegennek minősülő Német-római Birodalom és Ausztria császára és a Magyar Királyság integritását megtestesítő intézmények között az uralom megosztás részét alkotta. A Habsburg dinasztia és Magyarország viszonyát rendező béke első pontjába foglalták be. Bocskai eredetileg, még a korponai országgyű-

²⁴ A hajdútelepítésekről és beilleszkedésükről újabb források alapján: Czigány István (2004): *Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tisántúlon, 1600–1660*. HK. 117. 4. sz. 1212–1233., Nyakas Miklós (2004): *A szabolcsi hajdúvárosok hírszerző és riasztási lánc Várad eleste után*. HK. 117. 4. sz. 1242–1244., Seres István (2004): Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. HK. 117. 4. sz. 1234–1241.

²⁵ Pázmány jelentése a Szentszékhez. 1622. Hanuy Ferenc (1901, szerk.): *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. Budapest. I. k. 292. Sipos Gábor (2004): *Az erdélyi református egyház Bocskai korában*. In: „Nincsen nekünk több hazánk...” 168–173.

lés előtt a vallásszabadságot a jobbágyságra is kiterjesztve fogalmazta meg: „legyen szabad az lutherana és helvétiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között ... kinek kinek arbitriumában lévén az ő vallása szerint való prédicatio hallgatása és prédicator tartása mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falvakban az egész országban.”²⁶ Ez a megfogalmazás a főkegyúri jog érvényesítése ellen irányult. Felvették a korponai és a kassai országgyűlés végzéseibe is a falvak vallásszabadságát, a bécsi béke végleges szövegéből azonban kimaradt, s az 1608. évi törvények közé került be. Ezt különbözően értelmezték.²⁷ Legutóbb az 1608. évi törvényeknek a jobbágyság költözködésére vonatkozó végzése alapján és abból a tényből kiindulva, hogy ekkor a főúri és köznemesi rend nagy többségben még református, vagy evangélikus vallású volt, „a kegyurasággal gyakorlatával összhangban szabályozta a vallásgyakorlatot oly módon, hogy törvényben mondta ki: Magyarországon mindenki, a föld nép is lehet protestáns.” Beletartozik a hatalom-megosztás rendszerébe a dinasztia érdekeit képviselő birodalmi központi hatalom és az ország önállósága nevében fellépő magyar rendek között, oly módon, hogy a magyar politikai elit a lakosság nagy többségét kitevő jobbágyságot gazdaságilag és lelkileg elzárta a Habsburg kormányzat beavatkozása elől.²⁸ Vitatható, hogy Bocskai országgyűlési vallásügyi végzéseiben ebben az értelemben, országos szempontból mennyiben tekinthetők folytathatóknak.

A létrejött törékeny egyensúly nem minden súrlódás nélkül, de eltartott a katolikus reform érvényesülése fél évszázadán át. Úgy tűnik, Bocskai törekvéseiben azonban a másik lehetőség a jobbágy lelkiismereti szabadsága is benne foglaltatott, mégpedig mindhárom országrészre érvényesen. Erre vall, hogy a jobbágy lelkiismereti szabadságát a tordai országgyűlés érintette (1563) majd pedig a szécsényi országgyűlés (1705) is törvénybe foglalja. A hódoltság területén pedig a szabadságharca idején az evangélikusok és a reformátusok igyekeztek visszafoglalni templomaikat vagy érvényesíteni régi igényeiket. Mehmed hatvani sandžak-bejnek, a nagyvezír čaušanak közleménye tudósít róla, hogy a protestánsok nem spontán elhatározásból érvényesítették volna igényeiket. Mehmed közli, hogy a gyöngyösi lutheránusok azért akarták elfoglalni a pápisták templomát, mert „Bocskai nekik erre rendeletet adott.”²⁹ Ezekből és Bocskai utasítá-

²⁶ Károlyi Árpád (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek* IX. köt. 437. Közli Benda Kálmán (1955): 104., Péter Katalin (1995): 134.

²⁷ Károlyi Árpád (1899), Szabó István (1948): *A jobbágy vallásügye 1608-1647* In: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest. 203–263. Kulcsár Árpád (2004): *A kegyúri jog és az egyházfinanszírozás kérdései a Rákóczi korban*. In: Rákóczi István (szerk.): *Rákóczi állama és a korabeli Európa*. Budapest. 63–106.

²⁸ Varga János (1969), Péter Katalin (1995): 151., Kulcsár Árpád (2004): 67–70.

²⁹ Fekete Lajos (1932): *Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levéltári közlemények* X. 298., Vö. Bán Imre (1941): *A gyöngyösi templomper Bocskay István korában*. In: Módos László (szerk.): *Csiksz Sándor Emlékkönyvek* 2. Debrecen. 142–159. A rendelet: „Bocskai templomról való levele” Kassa 1606, lelőhelye: MTA Könyvtára, Kézirattára, K 339, No 1284. Molnár Antal hívta fel

sára vonatkozó más töredékes adatokból korai lenne arra következtetni, hogy a vallásügy rendezését a hódoltságra is kiterjesztette volna. Arra azonban utalnak, hogy Bocskai a három uralom alatt élő ország egységében tervezte a jövőt.

Közép-európai politika. 1605. november elején a budai pasa menyegzőjére megérkezett Lala Mehmed nagyvezír Pest alatt a Rákos mezején találkozott az oda kéretett Bocskaiával. Johannes Bocatius leírásából ismert különös rituálét általában a Bocskai felkelés érdekes és rendkívül fontos eseményeként idézik a kutatók.³⁰ Váratlan eseményei, és nemzetközi visszhangja azonban csak Bocskai török politikájának előzményeiből érthető.

Szamosközy István, a Padovában végzett gyulafehérvári levéltáros, aki erdélyi fejedelemmé választása idején állott Bocskai szolgálatába, magyar nyelvű feljegyzéseiben leírta a „támadás okai” között a sok változatban elterjedt eseményt, hogy a török tárgyalás, vagy a fejedelemséget ígérő levél Bethlen Gábor dolmányában maradt és illetéktelenek kezébe került. Majd a szöveg margójára sokatmondó jegyzetet írt: „Nem igaz hírek, sokkal költőmből volt az dologh.”³¹ Miként történt, hogy Bocskai felvette a Portával a kapcsolatot, az történetírók generációinak adott munkát.

Régi vélemény, több változatban megfogalmazva, hogy az erdélyi bujdósokkal török földre szorult Bethlen Gábor közvetítette a határ menti pasák, sőt a nagyvezír kapcsolatait, vagy ösztönözte Bocskait, és a bujdósok táborának szétugrasztása alkalmával elvesztett dolmánya zsebében lévő levelek kerültek illetéktelen kezekbe.³² Legutóbbi megfogalmazásban: „A magyar történetírásban elterjedt az a nézet”, hogy „egy szultáni levél, egyesek szerint egy szerződéslevél” került a császáriakhoz.³³ Az esetet többnyire a felkelés kirobbanása szempontjából vizsgálták, de mivel ez a levél, vagy ezek a levelek nem lettek meg, felmerült a kétely, hogy léteztek-e egyáltalán, vagy Bethlen híresztelte el, hogy az óvatos Bocskait döntésre kényszerítse.³⁴ A Nagy László által feltárt doku-

rá a figyelmemet, ezúton köszönöm. A felkelés idején az egri püspökség területén Bocskai dézsmásai gyűjtötték be az egyházi jövedelmeket, protestánsok általánosabb mozgolódására: Molnár Antal (2005): *Mezőváros és katolicizmus*. Budapest. 24, 34.

³⁰ A találkozás újabb részletes elemzése: Szakály Ferenc (1988).

³¹ E. Abaffy Erzsébet, Kozocsa Sándor (1991, kiad): *Szamosközy István történetíró kézirata A magyar nyelvtörténet forrásai* 2. Budapest. 80., 199.

³² Szekfű Gyula (1929/1983): 40. Nagy László (1956): 306., Benda Kálmán–Kenéz Győző (1970): *Barbiano generális jelentése a Bocskai szabadságharc első hónapjairól*. A Debreceni Déri Múzeum 1969–1970. évi évkönyve. Debrecen. 164., 173., Csetri Elek (1992): *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest. 30., Benda Kálmán (1993): 120.

³³ Papp Sándor (2004): *Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén*. HK 117 4. sz. 1198.

³⁴ Alapja valószínűleg Bethlen Gábor levele: „Mert Bocskai fejedelmet isten által én egyedül inducáltam vala császár hűségére, kit soha akkori minden vezérek nem tudtak volna véghez vinni.” Udvarhely, 1627. július 7. Szilágyi Sándor (1879, kiad.): *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. 1613–1629*. Budapest. 435–445., Új kiadása: Sebestyén Mihály (1980, kiad.): *Bethlen Gábor levelek*. Bukarest. 200–219., Legutóbb idézte: Szakály Ferenc (1988): 13–14. Bethlent felháborította, hogy a porta Erdély kirekesztésével tárgyal a zsitvatoroki béke meghosszabbításá-

mentumok viszont azt bizonyítják, hogy Bocskai 1604 márciusában maga fordult először egy rabbal üzenve, majd írásban is a Portához, hogy elfoglalhassa az Erdélyi Fejedelemséget és hatalmi jelvényeket kért, mégpedig nem a szokásos uralkodói botot, süveget és zászlót, hanem koronát.³⁵ Újabb a török forrásokból megállapítást nyert, hogy „a felkelés kitörésekor semmilyen szultáni 'adhnáme' nem volt Bocskai kezében.”³⁶ Valószínűleg Bethlen Gábor terjesztette, hogy a török szövetséglevél jutott volna a császári generális kezébe, így kívánta Bocskait rávenni, hogy elfogadja a nyilván nem sokáig késő török támogatást.³⁷ A Portának érdeke volt, hogy igényeinek megfelelően rendezze viszonyát az Erdélyi Fejedelemséggel és szövetséglevél helyett az erdélyi rendeknek állított ki szabad fejedelemválasztást engedélyező levelet. Álláspontja azonban a felkelés katonai sikerei után megváltozott, és Bocskai 1604 november 5–14. keltezésű, Budán kiállított szultáni megerősítő levelet kapott. 1605 januárjában pedig a nagyvezír hódoltató pátentst bocsátott ki: felszólítja a magyar rendeket, hogy fogadják el a török uralmat, s Bocskait Magyarország királyává teszi.³⁸

A hódoltató pátens megjelenésével csaknem egy időben bocsátotta ki Bocskai a keresztény világnak címzett kiáltványát. A *Querela Hungariae* – Magyarország panasz – a korabeli Európában általánosan elterjedt panasz-iratok műfajában fejt ki, hogy Magyarország több mint kétszáz éve harcol a törökökkel, és a szomszéd kereszténységet saját virágzó és gazdag országuk pusztulása árán védelmezték. Pedig a törökök többször is ajánlották, hogy kössenek velük szövetséget, a magyarok azonban inkább választották a halált, mintsem hogy elpártoljanak a keresztény népektől. Most azonban a kereszténység ércfala megdőlt, Rudolf király tervbe vette, hogy megsemmisíti őket, Magyarországot tartományná teszi. Majd elsorolva az ismert hatalmaskodásokat kifejti, hogy a természetjog alapján ragadtak védelmükre fegyvert. Ezek után részletesen kifejti a kiáltvány, hogy egyedüli lehetséges megoldásként a törököt hívták segítségül.

A kiáltványt úgy szerkesztette meg ismeretlen, de nyilván Bocskai koncepciója szerint dolgozó írója, hogy a török veszélyt helyezte központba: „Keresztény királyok, fejedelmek és népek figyeljete! ... Rudolf király kényszerítette ... őket, hogy a törökhöz csatlakozzanak ... Ezentúl nem lesz biztonságban Ausztria, Morvaország, a lengyel és a cseh királyság, sem a magas

ról, mérhetetlen szemrehányásokkal teli véleményt kell a levél címzettjének Borsos Tamásnak a Porta tudtára adni. Nyilván túlzásokról van szó, mintegy többféle érdemét, nagylelkűségét számolja elő.

³⁵ Nagy László (1956): *Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. HK.* 1956 3–4. sz. 291–332.

³⁶ Papp Sándor (2004): 1203.

³⁷ „egy valószínűleg hamis hír ... a melyet talán maga Bethlen terjesztett ... ezt az említett dokumentumot a török fél is hitelesnek fogadta el Jemiscsi Hasszán is hivatkozik rá a szultának küldött telhiseben.” Papp Sándor (1999): *Székelly Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (telhis) keletkezése. Aetas* 4. sz. 74., Papp Sándor (2001): 119–135., Papp Sándor (2004): 1198–1211.

³⁸ Papp Sándor (2001): 119–135.

hegyek, sem a mély folyók nem fogják feltartóztatni, ... ha tehát, keresztények megsegítitek Magyarországot, magatokat segítitek meg ... ők nem kímélik életüket, vérüket és maradék országukat ... a vallásért és hitért, a kereszténység békéjéért, biztonságáért és nyugalmaért.”³⁹

A kiáltvány hangneme, érvanyaga, tartalma egyértelműen és élesen török-ellenes. Miközben Bocskai tárgyal a Portával. Ugyanakkor félreérthetetlenül kifejti, hogy a magyarok elutasítják Rudolf császár uralmának adott módszereit, hiszen a Hradzsín ura még a keresztény országok török elleni segélypénzeit is a maga kedvteléseire költi. Mindemellett szolidárisak a szomszéd országokkal, hiszen ezentúl közvetlenül ki lesznek téve a török invázióknak. Ha azonban a kereszténység összefog, ők, a magyarok is mindenüket feláldozva harcolnak a török ellen.

Latin szövegével a kiáltvány főleg a németeknek, cseheknek, olaszoknak, lengyeleknek szólhatott, lefordították franciára, angolra, és széleskörű visszhangot keltett, felébresztette a német fejedelemségek és a velük kapcsolatot tartó francia király érdeklődését. Felfigyelt rá Anglia is.⁴⁰ A kiáltvány meggyőző erővel fejezte ki, hogy a magyarok jogosan, önvédelemből fogtak fegyvert a veszélybe jutott alkotmányuk és vallásuk érdekében. Évszázados török elleni harcaik tényeivel cáfolták a Habsburg propagandát, hogy a magyarok török bérencek lennének. Ebben a háborúban Rudolf császár nem tudta megvédeni maradék országukat, otthonaikat az oszmánok pusztításaitól, ezért kellett velük kényszerből megegyezniük. Emellett a szomszéd országokba és nyugatra küldött követei révén, minden nehézség és kudarc ellenére is Bocskai annyit elért, hogy a szabadságharc nem szigetelődött el Európától. Bocatius, a humanista kassai bíró, Bocskai követe gazdag anyagot vitt a német fejedelmeknek. Nem volt eredménytelen, bár követségéért nagy árral, öt éves fogsággal fizetett. Részletes kifejtésre nincs terünk, csupán jelezzük, hogy IV. Frigyes pfálzi választó kész tárgyalni Bocskaival, a szerencsi országgyűlésre már követeket küldött. III. Zsigmond lengyel király pedig fogadja a krakkói Wawel audienciás termében a Kátay Mihály kancellár vezetésével júniusban megérkező magyar követséget. Rudolf császár, miután segélykérelmét a felkelő magyarok ellen Európa hatalmai megtagadták, engedett Mátyás főherceg javaslatának és megbízta, hogy kezdjen megegyezési tárgyalásokat.⁴¹ Bocskai kassai udvarába június közepén megérkeznek a királyi békebiztosok.

³⁹ *Magyar Országgyűlési Emlékek*. XII. 169–184., Magyar fordítása: Benda Kálmán (1955): 93–102.

⁴⁰ Makkai (1974) 483–494. Sahin-Tóth Péter úttörő jellegű tanulmánya jelentős új levéltári anyag alapján visszafogottan kezeli a francia érdeklődést, de végérvényesen megdönti az évszázados beidegződést, hogy Bocskai szabadságharca teljes nemzetközi elszigeteltségben zajlott volna le: Sahin-Tóth Péter (1993): 123–131. – Public Record Office, SP 80/2 fol 13, 15, 23.

⁴¹ Johannes Bocatius (1992): *Opera quae exstant omnia. Prosaica*, (Franciscus Csonka, red.). Budapest. 223–466. Továbbá a letartóztatott Bocatiusnál lévő iratok inventáriuma: 467–481. –

A nagyvezírt azonban felháborította a megyesi országgyűlésen, szeptember 14.-én beiktatott erdélyi fejedelem kettős játéka, és erődemonstrációt mutatva ostrom alá vette a tíz évvel azelőtt nagy diadallal visszafoglalt Esztergomot; október 3.-án már rézholdsarló hirdette, hogy a térségben az oszmánok uralkodnak változatlanul. Hatása alig felmérhetőnek tűnt. Bocskai kancelláriája hiába terjesztette el, hogy a fejedelem tiltakozott Esztergom ostroma ellen, s a vár a német őrség gyávasága miatt veszett el. Újabb veszélyt jelentett, hogy Homonnai Drugeth Bálint, a fejedelem hadvezére, miután török segélyhadakkal fogta ostrom alá a császári őrséggel védett Érsekújvárt. Erre Mátyás főherceggel titkos tárgyalásban elvégezték, hogy az őrség a magyaroknak adja fel a várat, s Homonnai Drugeth elérte, hogy október 17.-én a janicsárok nem vonulhattak be a várba. Legnehezebb feladatnak a nagyvezír hódoltatási szándékának kivédése mutatkozott. Hódoltató pátensekben adómentességet, vallásuk szabad gyakorlásának biztosítását ígérte. A lakosság békére vágyott, és sokan úgy vélték, nyugodtabban élhetnek a szultán, mint a császár uralma alatt.

Lala Mehmed nagyvezír tehát joggal remélte, hogy Magyarország meghódoltatásának politikai művét koronázza meg. Rákos mezején, amikor a budai pasák levelezésében már „magyar király”-nak nevezett Bocskai fejére helyezi a különlegesen értékes, bizánci, vagy trák ötvösmű remeket, a drágakövekkel ékesített színarany hatalmi szimbólumot.

1605. november 11.-én Bocskai fényűző kísérettel vonult be a török táborba. Mint fejedelem Erdélyt ajánlotta a szultán oltalmába. Lala Mehmed nagyvezír mást, többet, Magyarország meghódolását kívánta, és előhozatta a koronát. Bocskai a koronát, mint hatalmi szimbólumot visszautasította, csak ajándékképpen fogadta el, mondván: a németek császárát „a törvények, a szabadságjogok és szokások szerint szabályosan választották királlyá. Ő pedig tiszta lelkiismerettel semmit sem szándékozik tenni a hazai törvények ellen.”⁴² Nem állapítható meg biztonsággal, hogy Bocskai kijelentése elhangzott-e valójában, s ha igen, milyen propagandisztikus, vagy diplomáciai céllal történt. Mindenesetre Bocatius idézte és a gesztus nagy európai visszhangot keltett: Bocskai az oszmán hatalomtól nem fogad el koronát, mert mint mondta „Magyarországnak van királya.” Ez a gesztusok metanyelvén lényeges közlés: visszautasította a török hódoltatását, a keresztény világgal vállalt közösséget. S ennél is többet. Már megindultak Rudolf császárral a megegyezési tárgyalások, és Bocskai feltételei közé foglalta, hogy a Szent Koronát hozzák haza a prágai kincstárból, ahová Rudolf a cseh koronával együtt elrekkentette, mint idejélmúlt régiséget, s helyette 1602-ben a

Kees Teszelszky (2006): *De sacra corona Regni Hungariae. De kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit (1572–1675)*. Groningen, 2006. 85. – Részletesebben ld. tanulmányom: *Bocskai politikájának európai jelentősége*. Kézirat.

⁴² Csonka Ferenc, Szakály Ferenc (1988, szerk.), Kenéz Győző (ford.) Budapest. 82–83. Három korabeli másolat alapján készült rekonstrukció. Vö.: Teszelszky (2006). 118–119.

Birodalom egységét kifejező császári koronát csináltatott. Azt is kikötötte Bocskai, hogy a koronát Magyarországon őrizték.⁴³

Sokat kockáztatott azonban, amikor a Rákosi mezőn elhárította a török hódolást. Kíséretével együtt akár Török Bálint sorsa is beteljesedhetett volna rajta. Levelezéséből, sőt a közszájon forgó korabeli magyar mondásokból csokorra való idézetet szedhetnénk össze a török egyértelmű önös politikájáról, arról, hogy a barátság mézes szavai milyen kegyetlen akciókat fedhetnek. Nyitott kérdés, hogy Bocskai mégis miért vállalta a nagyvezír táborának kellős közepén a visszautasítás kockázatát. Aggodalmaira jellemző, hogy Homonnai Drugeth Bálinttal végakarátát is közölte: „Piissimi est principis de futuris prospicere.”⁴⁴

Tudnia kellett, hogy az uralkodó III. Mehmed (1566–1603) halála után az új szultán, I. Ahmed (1590–1617) hatalmának megszilárdítása nem ment könnyen. Értesülhetett esetleg az úgyszólván kamasz szultán Perzsia elleni terveiről? Nincs rá semmi támpontunk. Sokkal fontosabb lehetett, hogy bízott a magyar-török találkozóval felkorbácsolt nemzetközi érdeklődés és visszhang hatásában.⁴⁵ Budán és az Esztergom alatti török táborban megfordult követeitől is tudhatta, hogy a törökök hajlanak a Habsburg császárral megkötendő békére.⁴⁶ A török segítséget kényszerből fogadta el és erődemonstrációnak szánta, s ha csak egy kicsit is beletekintünk a török megszállta területek pasáihoz küldött követeknek utasításaiba, látjuk mennyi ajándékkal és milyen körmönfont módszerekkel tudta az ország érdekeit érvényesíteni. Nem kis áldozatok árán a lényeg: a magyar államiságot, az önálló döntés lehetőségét kívánta biztosítani. Alaposan tisztában volt a kortársi véleménnyel, amit már Illésházy István is kifejtett és majd Révay Péter önt klasszikus formába: a török segítség bármely formája veszélyes. Magában hordja a keresztény Európától való leszakadás kockázatát.

Bocskai konfrontáció helyett a két nagyhatalom között egyensúlyozó politikát igyekezett kialakítani. Tengelyét ennek a politikának az a felismerés alkotta, hogy a magyaroknak két nagyhatalom közé ékelődött és megosztott országukban nyugalomra, erőgyűjtésre van szükségük. Hasonlóan vélekedett később

⁴³ Rudolf császári koronájáról: Galavics Géza (1986): 42. Bocskai programjában a Korona hazahozatalát hangsúlyozza. Péter Katalin (1995): 227, 129–151.

⁴⁴ A jámbor fejedelemnek gondoskodnia kell a jövőről. *Homonnai Drugeth Bálint naplója*, In: Csonka Ferenc, Szakály Ferenc (1988): 136.

⁴⁵ Nemzetközi viszonzásáról: R. Várkonyi Ágnes (1999): *A megosztottság évszázada*. In: Uő.: Három évszázad Magyarország történetében. I. köt. Budapest. 210.

⁴⁶ Vezir Murad pasa, Ali pasa és Habil Efendi a Haditanács tagjának, és Esztergom parancsnokának, Adolf Althannak, Buda, 1660. augusztus 19. Eredetije: Bécs HHStA, Turcica 88. Közli további hasonló információkat tartalmazó levéllel együtt: Bayerle Gusztáv (1991): 26–28., Henry Lello, Anglia konstantinápolyi ágense Sir Robert Cecil államtitkárral közli a tárgyalások állását, Konstantinápoly, 1606. augusztus 3. PRO, SP 97/5 fol. 74, és Konstantinápoly, 1606. szeptember 3. PRO, SP 97/5, fol. 77.

Pázmány Péter és Bethlen Gábor is, az ország legfőbb érdeke, hogy béke legyen. Bocskai politikájának újdonsága az volt, hogy szakított a török elleni háborúval, Erdélyt és a Királyságot úgy kívánta a török támadások ellen megvédeni, hogy alkalmazkodott a Porta politikai kultúrájához. Ugyanakkor viszonyát a Habsburg Birodalommal békével, vagyis megállapodással kívánta biztosítani. Ez a fajta egyensúlypolitika nem újdonság, de Bocskai írása bizonyítja, hogy alaposan végiggondolta, miért fulladt tragikus kudarcba Fráter György kísérlete. Kialakította az ország geopolitikai helyzetéhez alkalmazkodó diplomáciát. Ez azt jelentette, hogy a két nagyhatalommal többé-kevésbé együttműködve, vagy kompromisszumot kötve, de az ország érdekét a szomszéd országokkal kialakított intézményes kapcsolatok segítségével érvényesítheti hatékonyabban. A lengyel-magyar unió megvalósításának kezdeti lépései, a román vajdákval kötött meg-egyezése, és az érdeklődés Csehország, az osztrák örökös tartományok rendi testületei, továbbá Anglia és Pfalz részéről jelzik, hogy reális elképzelése volt a közép-európai országok összefogásának terve.⁴⁷ Az újonnan feltárt források, többek között Szamosközy jegyzete még tartalmi kritikai feldolgozásra várnak. Tárgyszerű értelmezésre a megtevesztés, félreinformálás, tájékoztatás céljával készült dokumentumok.

Szándékát leginkább a bécsi béke létrehozásában érvényesített nemzetközi gyakorlat és a békemű tartalma bizonyítja. Első hadisikerei után azonnal béketárgyalásokat kezdeményezett Rudolf császárral. Nevében Illésházy István tárgyalta, a császárt Mátyás főherceg képviselte, Mellette a központi hatalom államférfiaiin kívül (Trautsohn, Molard, Prainer Siegfried, Leichtenstein és Kremberg) a Királyságot magyar főurak: Thurzó György, Forgách Zsigmond, Szuhay István egri, Radovics Péter váci püspök, s a történetíró Istvánffy Miklós képviselték. Illésházy békebizottságának tagjai Homonnai György, Thurzó Szaniszló, Thököly Sebestyén és Batthyány Ferenc. Közvetítőként az elhúzódo tárgyaláson az Egyházi Állam és Spanyolország követei működtek közre. Bocskai eredeti szándéka az volt, hogy Lengyelország és Csehország garantálják a békét. Amit elért, nem volt kevés: az alsó- és felső-ausztriai rendek, Stájerország, a Cseh korona országai, Morvaország és Szilézia, továbbá Lausitz szavalták az ország alkotmányát biztosító 1606. október 17-én aláírt bécsi békét.

A békét így minősítette: a „kereszténység és a haza közjávára” megkötött béke. Ez mindenekelőtt biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát. Ez több szempontból is nagy jelentőségű volt. Leszögezte, hogy a katolikusok sérelme nélkül érvényesüljön. Segítette az anyanyelv fejlődését, a kultúra önállóságát, mivel a protestáns egyházak szertartásaikat az anyanyelven végezték. Felkeltette a protestáns országok érdeklődését.⁴⁸

⁴⁷ Vö. Zrínyi Miklós horvát bán körének, majd II. Rákóczi Ferenc közép-európai konföderációs terveit. Anglia korai érdeklődésére: PRO, SP66/2, fol. 131. fol. 141.

⁴⁸ A bécsi béketárgyalásokról: PRO, 1606. július, SP/2 fol. 25.

A béke értelmében a király szavatolja a Királyság visszaállított alkotmányát, megerősíti a városok kiváltságait és elismeri az Erdélyi Fejedelemség állami önállóságát. Hivatkozva a király távollétére, Mátyás főherceget kell megtennie a Királyság kormányzójának, s a nádorral és a magyar tanácsosokkal közösen gyakorolják a hatalmat. A szent koronát pedig hozzák vissza az országba. Két hét múlva, hogy aláírták a bécsi békét, Zsitvatoroknál megkezdődtek a török-Habsburg háborút lezáró háromoldalú tárgyalások. Rudolf császárt Ernst Molart, I. Ahmed szultánt Ali budai pasa, a Királyi Magyarországot Illésházy István képviselte. S bár november 11-én a felek aláírták a békét,⁴⁹ ratifikálása előtt nem várt nehézségek támadtak.⁵⁰ Néhány nappal az egyezmény megerősítése előtt megjelent Prágában a perzsa király követe, s Rudolf elhitte, hogy Perzsia hamarosan megdönti az Oszmán Birodalmat, és nem volt hajlandó aláírni a békét. Ezek már első lépésnek is tekinthetők a későbbi fejleményekhez: Mátyás főherceg 20 000 katona, hajdúk és a magyar és ausztriai rendek kíséretében megy majd Prágába, Rudolfot lemondatják, és ünnepélyesen hazahozzák a koronát.

Bocskai István fejedelem politikájának maradandó értéke, hogy biztosította az Erdélyi Fejedelemség önállóságát, ahol kialakult, amit kezdeményezett, a magyar államnyelv, az egész Európát behálózó diplomácia, és érvényesült a kultúra korszerű, jövőt építő áramlata. A hajdúk letelepítésével, a kapitányok országgyűlésre történő meghívásával lazította a rendiség merev kereteit. A magyar-lengyel unió és a szomszéd országokkal létrehozandó intézményes kapcsolat terveivel modellt kínált a közép-európai kisebb országok stabilizációjára a nagyhatalmak között. Meghatározta az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország viszonyát: Erdély megőrzi önálló államiságát, s mint a szent korona tagja, perszonálúnióban, konföderációval kapcsolódik a Királyi Magyarországhoz.

Sokan bírálják, mert úgy vélik, hogy Erdély önállóságával az ország megosztottságát állandósította. Ezzel szemben Bocskai az ország egyesítésében gondolkozott. De számolva az adott helyzet realitásával, azt csak hosszabb távon látta megvalósíthatónak. 1605-ös évszámmal kibocsátott tallérján a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség címereinek együtt látható éremképe a kor kihívásának az ország egyesítésének szimbolikus kifejezése. Bizonyítja Bocskai véleményének hitelességét, hogy a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejede-

⁴⁹ A külföldi érdeklődésre jellemző, hogy a béke szövegét angolra is lefordították. PRO, SP 80/2 fol. 23. Folytathatóságára pedig, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején, amikor Anglia közvetítette a béketárgyalásokat, elövétték a bécsi békét: 1704. október 25. PRO, SP 105//74 fol 271.

⁵⁰ Nehring Karl (1986).

lemség „egyaránt része a közös nemzetnek.”⁵¹ Az új ideológiát majd az 1608-i országgyűlés döntése értelmében a koronaőri méltóságot elnyert Révay Péter dolgozza ki. Mindkét ország javát szolgálta azzal, hogy kilépett a vesztes háborúból. Kierőszakolta a török-Habsburg békét. A háborút – jelentette ki – „a következő jóért kell mindannyiunknak szenvednünk.”⁵² Hosszú távon számolt az ország egyesítésével. Történetírója Szamosközy magyar jegyzetei között érdekes közvéleményi szintű megállapítás olvasható az általános országegyesítő igényről. Itt találjuk az első magyar megfogalmazását Erdély és a Királyság egyesítésének: 1604-ben sok kettős gyümölcs termett „Melýrűl azt jövedölték az okos emberek, hogý ez ket országbeli Magyaroknak, az Magyar országaiaknak es az Erdélyeknek, enný sok veszedelem uta/n/ őszwe kell confederaltatni.”⁵³

Bocskai, a realista politikus alternatívákban gondolkozott, és számolt a bizonytalan fejleményekkel. Híres politikai végrendeletében a jövő különböző lehetőségei között kívánta biztosítani az ország egység megvalósításának feltételeit. Testamentumi rendelése 1606. december 17-én kelt Kassán.⁵⁴ „*Én Bocskay István, Istennek kegyelmességéből Magyarországnak és Erdélynek fejedelme*” Ezután elvi, erkölcsi meghatározás következik: „*minthogy minden emberi háladatosság között hazánknak, nemzetünknek tartozunk mindenek felett több jóval, Erdélyországot, mint édes hazánkat [...] mint nemzetemnek, hazámnak igaz jóakarója*” – kívánja szolgálni. Alternatív lehetőséggel számol, prognózis a jövőre: intvén, mind az erdélyi és magyarországi híveinket az egymás között való szép egyezsége. Atyafiúi szeretetre az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket tőlök el ne taszítsák, tartsák ő atyjokfiainak és ő véreknek, tagoknak. Ha a fejedelemségek, amint szokott lenni, vagy Erdélyben vagy Magyarországon változnak, őmagok között a respublikák, az egyezséget a konföderáció szerént tartsák meg.”

Bocskai államférfiúi tehetségére jellemző, hogy többféle lehetőséggel számol. És következnek a jól ismert, mert sokat idézett szavak: amíg a magyar korona „nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen és a magyar királyság a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen.” A másik lehetőség, hogy „a magyar korona Magyarországon magyar kézbe kelne, ... az erdélyieket is intjük nemhogy attól ellentartanának”

⁵¹ Tóth István György (1992): 17. Révay Péter: *De sacrae coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae, brevis commentarius* (1613) c. munkájáról újabban: Kees Tszelszky (2006).

⁵² 1605. október 15. Szilágyi Sándor (1878, kiad.) 585.

⁵³ Szamosközy (1991): 111.

⁵⁴ Bocskay István (1979): *Testamentumi rendelése*. In: *Magyar gondolkodók. 17. század*. A válogatás, szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Budapest. 10, 13–14, 17–18.

Most, hogy a magyar tudomány és a magyar kultúra méltatlan anyagi gondokkal küzd, külön jelentősége van, ahogy Bocskai Testamentumában összekapcsolta a múltat és a jövőt: A Vásárhelyi Skólának mind építésére, mind egyéb szükségére háromezer forintot hagyunk. A Váradi Auditorium épületére kétszáz forint. A debreceni deákoknak kétszáz forint. János Deáknak a Magyar Historia kinyomtatására kétszáz forintot. Az historiákért, melyeket mind magunk, és előttünk lévő fejedelmek idejében és dolgairól írt Szamosközi István uram, deputáltunk ... 7000 forintot. Melynek kinyomtatására, hogy szorgalmatos gondjuk legyen lelkekre kötöttük a testamentumosoknak, és az Istennek széki eleibe idézzük őket, hogy ha abban híven és szorgalmatosabban el nem járnak.” A történelem játéka, hogy éppen róla nincs monográfia, aki akkori számítás szerint horribilis összeget szánt egy történelemkönyv kinyomtatására.

Bocskait a történetírás nem kényeztette el: iratai nincsenek feltárva és összegyűjtve, vagy korszerűen kiadva. Háromszáz ismert leveléből alig száz hozzáférhető, egyetemes kihatású politikája monografikus feldolgozásával ma is adós a tudomány. Nemcsak Magyarországnak, Európának is.

Természetes, hogy olyan nagyformátumú államférfit, mint Bocskai István, a kortársak különbözően ítélnék meg. Tudjuk, hogy a történetíró Istvánffy, az ismert okok miatt, elfogultan vélekedett róla, de eredményeit elismerte. Ugyanakkor Révay Péter, Turóc vármegye főispánja, királyi tanácsos, majd koronaőr, kritikáját sem rejtve egyszerűen korunk hősének nevezte, mert hangsúlyozta, hogy a felkelés Rudolf hibás és igaztalan kormányzási módszereire, a protestánsok üldözésére, a városok, falvak kifosztására felelt. Hívei Bocskait „a magyarok Mózesé” megtisztelő címmel illették. Ő maga önképét ugyancsak ószövetségi példákkal, a juhok aklából királyságra jutott Dávid, vagy a számkivetettségéből fejedelemmé emelt Jefte példázatával formálta meg. Ma már tudjuk, hogy ezek az évszázadok folyamán formálódott gondolatformák, ezek a korra általánosan jellemző toposzok erkölcsi kategóriákat fejeztek ki a kor emberei számára. Egészen másként jellemezte Bocskait a már Grotius művén (1625) iskolázott, a leydeni egyetemen tanult ifjú Nadányi János. Az 1660-as évek Zrínyi Miklós által szervezett nemzetközi török elleni háborúja idején a külföld tájékoztatására szánt latinul kiadott magyar történetében, a *Florus Hungaricus* lapjain egy eddig kevésbé ismert Bocskai képet vázol. Drámaian ír Basta rablásairól, arról, hogy a császári generális saját haszonra dolgozott. Nem szépíti Nadányi a hajdúk szörnyű kegyetlenkedéseit sem, elmondja, hogy pusztításaikat a törökök is elítélték. Hangsúlyozza, hogy Rudolf császár görcsösen ragaszkodott hozzá, hogy folytasák az értelmetlenségbe fulladt, mert elvesztett török elleni háborút. S miután Nadányi elmondja, hogy Bocskai mennyire elismerte a német Rubert, s visszatartotta a nagyvezír ajánlatát és a koronát, így folytatja: „Bocskay nem vált önteltté, ugyanaz volt fejedelemként, mint magánemberként, elismert másokat és elismerték őt is, ugyanaz volt a viszonya az alávetettekhez, mint önmagához,

egyenlő volt mindenkivel és jobb ember lett, ahogy megnőtt a hatalma és ahogy rászállt az ország, nem lett kevésbé mértéktartó.”⁵⁵

Bocskai szobra Genfben a reformáció emlékművén azt hirdeti, hogy a három hatalom alá szakított, hadverte Magyarország alkotó része tudott lenni a korabeli Európának. Négy száz esztendővel ezelőtt a dúsgazdag főurak, és a társadalom kirekesztettjei, a városok és a köznemesek, székelyek és német polgárok közösen vállalták az ország szolgálatát. „Fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart a másikkal, ne rágassák, étessék.”

Bocskai írásainak egyik leggyakoribb megfogalmazása: amit Magyarországon megpróbálnak elérni, az az egész kereszténység javát szolgálja. A konstantinápolyi angol követ, Thomas Glover haláláról és temetéséről írva jelzi, hogy Bocskai kijelentése a kereszténység közös érdekét szolgáló szándékáról több volt mint közös gondolatforma.⁵⁶

Kívánom, hogy érvényesüljön a konferencia ígéretes előadásainak ösztönző ereje a magyar múlt egyetemes értékeinek a mainál jobb megbecsülésére. Tudatosítsa, mit adott Magyarország hányatott történelme során is Európának és mindazt, amit frissen és tanulékonyan befogadott, hogyan fejlesztette tovább a térség nyugalma és gyarapodása érdekében. Bízom benne, a konferencia előadásai hatékonyan hozzájárulnak, hogy végre elkészüljön Bocskai állampolitikájának, szabadságharcának korszerű tudományos monográfiája is.

⁵⁵ Nadányi János (2001): *Florus Hungaricus*. A magyar és a latin szöveget, továbbá az angol kiadás bevezetőjét és kiegészítő történeti áttekintését sajtó alá rendezte Havas László, Óbis Hajnalka, Orosz Ágnes. Debrecen. 373.

⁵⁶ Thomas Glover Sir Robert Cecilnek, Konstantinápoly, 1607. január 29., február 4. és április 16., PRO, SP 97/5 fol 97, 101, 137.

Rudolf császár